

بررسی تحلیلی رویکرد و محتوای منابع تاریخ ائمه علیهم السلام

(مطالعه گونه‌شناسانه و کمی کتاب‌های الکافی، عیون اخبار الرضا علیهم السلام و الارشاد)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۰۱

روح الله توحیدی نیا^۱

محمد محمدی فر^۲

چکیده

مقاله حاضر در پی برون رفت از رویه عمومی تحقیقات تاریخ اهل بیت علیهم السلام که در بهره‌گیری از منابع، مراجعه‌ای یکسان و نه با درک کافی از محتوای آن‌ها صورت می‌گیرد، به این مسئله می‌پردازد که گزاره‌های تاریخی، در چه گونه‌هایی و با چه حجم و خصوصیتی در منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه جای گرفته‌اند؟ بدین منظور، مطالعه موردی مضامین گزاره‌های تاریخی مهم‌ترین منابع روایی تاریخ اهل بیت علیهم السلام یعنی الکافی، عیون اخبار الرضا علیهم السلام و الارشاد، در دو مرحله گونه‌شناسی و بررسی کمی - تطبیقی، در دستور کار قرار گرفت. شناسایی مضامین مشترک اصلی و فرعی منابع، جایگاه هر منبع در پاسخ‌گویی به پرسش‌های تاریخ اهل بیت علیهم السلام، دست‌یابی عینی و ملموس به اهداف مؤلفان و ارتباط اثر با نیازهای زمانه، تفاوت ماهوی تاریخ‌نگاری روایی با تاریخ‌نگاری عمومی مسلمانان و ضرورت و امکان سطح بندی تاریخ‌نگاری روایی امامیه از مهم‌ترین نتایج تحقیق پیش رو است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ‌نگاری روایی امامیه، منابع تاریخ ائمه علیهم السلام، گونه‌شناسی اخبار، بررسی کمی گزاره‌های تاریخی.

بیان مسأله

پژوهش‌های کمی تحقیقاتی هستند که به کمک روش‌های آماری و ریاضی، داده‌های مورد نظر را اندازه‌گیری می‌کنند. به عبارت دیگر، محقق می‌کوشد تا داده‌های به دست آمده از

۱. دانش پژوه حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری دانشگاه تهران (roholahtohidi@yahoo.com).

۲. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن دانشگاه معارف اسلامی قم (نویسنده مسئول) (m.mohammadifar23@yahoo.com).

فرآیند مطالعاتش را با کمک اشکال عددی، همچون آمار و درصد اندازه‌گیری نماید و از این طریق به تجزیه و تحلیل داده‌ها پردازد.^۱ آدولف کتلیه فرانسوی، از اولین افرادی که از کمی سازی در علوم اجتماعی بهره برد، تأکید داشت که امور به ظاهر پیچیده و نامنظم از اصولی پیروی می‌کنند که تنها با کمک اعداد می‌توان آن‌ها را تحلیل کرد. در بررسی‌های تاریخی می‌توان همچون تحقیق در دیگر علوم از این روش به صورت هدف‌مند بهره برد که در این صورت با نام تاریخ کمی، تاریخ‌سنجی یا کلیومتریکی از آن یاد می‌شود که هدف از آن بررسی و تحلیل وقایع از طریق سنجش آماری است.^۲ در کنار بررسی وقایع، این روش به طور ویژه درباره اسناد و مضامین گزاره‌های تاریخی، با صورت‌های گوناگون و برای اهداف متعدد قابل بهره‌برداری است.

با این مقدمه باید گفت که در هر یک از رشته‌های علوم اسلامی، می‌توان با بررسی‌های کمی و گونه‌شناسانه از موضوع اخبار سودمند در آن رشته، نگرش و زاویه دید جامع‌تری را نسبت به منابع برای فعالان آن عرصه به وجود آورد تا با تسلط بیشتر از آن‌ها بهره‌گیرند. بنابراین، با این رویکرد می‌توان به برخی پرسش‌های محققان در زمینه منابع تاریخ ائمه علیهم‌السلام پاسخ داد. این‌که منابع تاریخی مربوط به ائمه علیهم‌السلام به طور کلی از چه موضوعات و مباحثی تشکیل شده؟ هر یک از موضوعات چه سهمی از اخبار را به خود اختصاص داده‌اند؟ چه نسبتی در مقایسه میان آمارها در این منابع وجود دارد؟ علاوه بر مزیت یاد شده، بسیاری از پرسش‌ها و ابهام‌هایی که درباره منبع، مؤلف و بستر نگارش عصر پیش روی محققان وجود دارد، با اطلاعاتی که در این بررسی کمی به دست می‌آید، قابل پاسخ خواهد بود^۳ و نوشته حاضر به دنبال نشان دادن بخشی از این ثمرات است.

در این مقاله برای پاسخ به این مسئله که منابع تاریخ ائمه علیهم‌السلام چه رویکرد و محتوایی را در گزارش زندگانی ائمه علیهم‌السلام دنبال کرده‌اند، تلاش شده تا شیوه یاد شده به صورت موردی در سه کتاب الکافی، عیون اخبار الرضا علیه‌السلام و الارشاد به کار گرفته شود^۴ تا در یک مطالعه موردی، سودمندی‌های آن به طور عینی مورد توجه قرار گیرد؛ هرچند باید اعتراف نمود که مقاله

۱. برای اطلاع بیشتر در این باره، ر.ک: اصول شناخت و روش تحقیق (با تکیه بر مطالعات تاریخی)، ص ۲۴۱ - ۲۶۶.
 ۲. برای اطلاع بیشتر در این باره، ر.ک: تاریخ کمی، ص ۱۳۵ - ۱۵۵؛ «کلیومتریکی (بهره‌گیری از دانش آمار در تاریخ)»، ص ۲۴۱ - ۲۵۵.

۳. برای اطلاع بیشتر درباره بررسی‌های کمی، ر.ک: تاریخ کمی، ص ۱۳۵ - ۱۵۳.

۴. باید تأکید نمود که در تمامی نوشته حاضر، هنگامی که سخن از رویکرد مؤلفان منابع به میان می‌آید، به معنای طرح وجهی از تاریخ‌نگاری آنان، آن هم صرفاً در منابع بررسی شده در تحقیق حاضر است و عمومیت دادن به این رویکرد، نیازمند تحقیقات بیشتر روی تمامی آثار ایشان است.

حاضر نخستین گام‌ها را در این عرصه برمی دارد.

پیش از ورود به بحث باید به این نکته توجه داشت که مهم‌ترین دلیل انتخاب سه اثر یاد شده برای مطالعه موردی، اهمیت و تأثیر ویژه این آثار در مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه است. شایان ذکر است که محققان برای دستیابی به تصویری از تاریخ و سیره معصومان علیهم‌السلام در کنار منابع تاریخی عمومی به منابعی نیازمندند که از آن به عنوان منابع «تاریخ‌نگاری روایی» یاد می‌شود. اضافه شدن قید «روایی» به این عنوان، تنها به دلیل ظاهر حدیثی این اخبار و ذکر سلسله سند برای آن‌ها نیست، بلکه در این منابع رویکرد حدیثی و اخباری مؤلف، البته در سطوح و درجات مختلف، بر نوع گزارش خبر و گزینش آن‌ها تأثیر گذاشته است.^۱ در یکی از تحقیقات با عنوان «نقش شیعیان در تدوین منابع تاریخ و سیره امامان اهل بیت علیهم‌السلام» (نظریه فرایند منطقی و جامع شکل‌گیری منابع تاریخ و سیره امامان علیهم‌السلام) به خوبی نشان داده شده است که ارزش و قوت منابع مد نظر، سبب شد تا در حدود سه قرن پس از تألیف آن‌ها، منابعی که در زمینه تاریخ و سیره ائمه علیهم‌السلام نگاشته شده، از جهت روش و محتوا متأثر از این آثار باشند.^۲ شایان ذکر است که تحقیق حاضر هدف به خصوص دیگری را نیز دنبال می‌کند. برخی از تحقیقات نشان می‌دهد که مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه، از جهت میزان یاری‌رسانی به محققان در تصویرگری متقن و جامع از ابعاد زندگانی ائمه علیهم‌السلام حداقل در سه سطح قابل تقسیم هستند.^۳ توضیح، آن‌که منابعی از جمله آثار مشایخ بزرگ متقدم شیعه یا پس از آن، برخی منابع همچون کشف الغمه - که در آن‌ها تلاش بیشتری برای دست‌یابی به اخبار صحیح، متقن و مفید شده است - در بالاترین سطح و منابعی همچون عیون المعجزات یا دلائل الامامه به خاطر کم‌توجهی به معیارهای نقد سند و متن، انتساب برخی مطالب ناروا به ائمه علیهم‌السلام و عدم اتقان و فایده لازم در سطح سوم قرار می‌گیرند.^۴ برخی منابع نیز به دلیل بهره‌مندی از ویژگی‌های دو سطح یاد

۱. برای آگاهی بیشتر درباره «تاریخ‌نگاری روایی امامیه» ر.ک: «بررسی تحلیلی تاریخ‌نگاری روایی امامیه تا نیمه قرن پنجم»، ص ۱۲ -

۳۵؛ همچنین، ر.ک: «بایسته‌های هم‌گرایی ژرف نگر در باب تاریخ‌نگاری روایی امامیه»، ص ۱۷۳ - ۲۰۲.

۲. نقش شیعیان در تدوین منابع تاریخ و سیره امامان اهل بیت علیهم‌السلام («نظریه فرایند منطقی و جامع شکل‌گیری منابع تاریخ و سیره امامان علیهم‌السلام»).

۳. برای اطلاع از معیارهای این سطح بندی، ر.ک: همان، ص ۱۲ - ۳۵؛ «ارزیابی تاریخ‌نگاری شیخ صدوق در کتاب عیون اخبار الرضا علیه‌السلام»، ص ۲۱۳ - ۲۴۵.

۴. این موضوع به معنای چشم‌پوشی از اخبار صحیح ذکر شده در این اثر یا بی‌توجهی به برخورداری ائمه علیهم‌السلام از قدرت‌های الهی نیست. اخبار قابل توجهی در این زمینه وجود دارد که می‌تواند فواید منحصر به فردی را از جهت تعیین موقعیت و جایگاه والای ائمه علیهم‌السلام نزد جامعه داشته باشد.

شده در سطح دوم قرار می‌گیرند.^۱ شاید بتوان با تسامح، از منابعی چون المحاسن و بصائر الدرجات در این ردیف نام برد.^۲ حال نوشته حاضر با یک بررسی کمی به دنبال به آزمون گذاشتن آن امر در بخشی محدودتر، اما به صورت دقیق تر است.

نکته مهم دیگر که در مقدمه باید مورد توجه قرار گیرد، آن است که ملاک دسته‌بندی اخبار در این مطالعه درون‌مایه خیر به معنای «یک رویداد و حادثه درباره ائمه علیهم‌السلام یا در زمان عصرائمه علیهم‌السلام» است. شایان ذکر است که این رویداد تاریخی گاه از زبان راویان مطرح شده و معصوم علیه‌السلام، یکی از شخصیت‌های مطرح شده در رویداد است و گاه این واقعه تاریخی از زبان ائمه علیهم‌السلام مطرح شده است. بنابراین اخبار تفسیری، فقهی، اخلاقی و... ائمه علیهم‌السلام از محدوده مطالعه و تحقیق خارج شدند. باید توجه داشت که مبنا و پیش‌فرض مهم تحقیق حاضر آن است که «اخبار درج شده در منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه نتیجه‌گزینش اخبار توسط مؤلفان اثر بوده است» و به دنبال آن «میزان پرداختن به هریک از گونه‌ها و مضامین شناخته شده و عمومی در میان مورخان امامی در یک اثر می‌تواند نشان‌دهنده علاقه مؤلف به آن موضوع و اهمیت آن‌ها در نگاه مؤلف قلمداد شود».

درباره پیشینه تحقیق باید گفت که هرچند تحقیقات متعددی در زمینه تاریخ‌نگاری روایی صورت گرفته که به برخی از آن‌ها اشاره شد، اما تحقیقی که به طور ویژه گونه‌شناسی و به دنبال آن بررسی کمی گونه‌ها را در منابع مورد نظر دنبال کند، یافت نشد.

فرضیه تحقیق حاضر آن است که «به رغم اختلاف رویکرد نویسندگان و به تبع آن، تفاوت گونه‌های محتوایی در این آثار - که می‌تواند در چگونگی ارزیابی و استفاده از اخبار در این منابع مؤثر باشد - نسبت نزدیکی میان محتوای این سه اثر از جهت توجه به نیاز شیعیان وجود دارد و گویا می‌توان آن‌ها را در یک متد و برای یک هدف تلقی نمود».^۳

درباره ساختار تحقیق نیز باید اشاره نمود که مقام پرداختن به مطالعات کمی پس از گونه‌شناسی خواهد بود. به عبارت دیگر، مطالعه کمی، روش و ابزاری برای تبیین گونه‌های به

۱. شایان ذکر است که این سطح بندی براساس ملاک‌های ارائه شده در مقاله «بررسی تحلیلی تاریخ‌نگاری روایی امامیه تا نیمه قرن پنجم» صورت گرفته است.

۲. هرچند در نوشته حاضر، این کتب مورد بررسی قرار نگرفته، اما با مراجعه به مطالعات انجام شده در مورد آن‌ها می‌توان اطمینان یافت که چنین سطح بندی وجود دارد. البته این موضوع به طور دقیق با بررسی کمی این کتب روشن خواهد شد که نویسنده این موضوع را در دستور کار دارد.

۳. این فرضیه در پی مسئله مورد نظر طرح گردیده است و باید توجه داشت که می‌توان از بررسی‌های گونه‌شناسانه و کمی در منابع به نتایج گوناگون و بیشتری دست یافت.

دست آمده است. بنابراین مباحث مقاله حاضر در سه بخش «گونه‌های قابل شناسایی در منابع یاد شده»، «بررسی آماری این گونه‌ها» و «بهره‌مندی از نتایج بررسی‌های آماری گونه‌ها» را شامل می‌شود که در بخش سوم، فواید بررسی‌های آماری ابتدا در خود آثار مورد توجه قرار گرفته و سپس خوانندگان با سودمندی این شیوه در تطبیق و تحلیل میان آمار منابع با یکدیگر آشنا خواهند شد.

۱. گونه‌های شناسایی شده در منابع

پیش از طرح دسته‌های شناسایی شده در منابع، ابتدا علت و شاخص مورد نظر در این دسته‌بندی مورد توجه قرار می‌گیرد. دانسته است که گونه‌شناسی فصل مهمی از تحقیقات علمی را به خود اختصاص داده و مقصود از آن، «طبقه‌بندی رویدادها، کنش‌ها و اشیا به گروه‌های متمایز»^۱ و هدف از آن «شناسایی مشابهت‌ها، الگومند ساختن آن (به این معنا که مشخص شود چند الگو به دست آمده و با چه تعبیری از آن یاد می‌شود) و مشخص نمودن رابطه بین الگوها در میان گستره‌ای از تنوع‌ها و تفاوت‌ها بر اساس معیار و ملاکی یکسان و پذیرفته شده» است.^۲ گونه‌شناسی به طور معمول بر اساس یکی از شیوه‌های قیاسی یا استقرایی صورت می‌گیرد. در گونه‌شناسی به شیوه قیاسی، انواع گونه‌ها به لحاظ مفهومی و نظری در ذهن پروراند شده و پس از دست‌یابی به مدل، نمونه آماری در گونه‌های خاص قرار می‌گیرند؛ اما در گونه‌شناسی به شیوه استقرایی، ابتدا داده‌ها جمع‌آوری شده و سپس با روش‌ها و آزمون‌های آماری، گونه‌های مختلف ساخته می‌شوند.^۳ در همین زمینه برای گونه‌شناسی «گزاره‌های تاریخی مربوط به تاریخ و زندگانی ائمه علیهم‌السلام در سه کتاب الکافی، عیون اخبار الرضا علیه‌السلام و الارشاد» شیوه قیاسی مد نظر قرار گرفته است؛ بدین معنا که با اشراف اولیه نسبت به «گزاره‌های تاریخی مربوط به اهل بیت علیهم‌السلام»^۴ دسته‌بندی جامع و منطقی از آنچه می‌تواند ذیل عنوان تاریخ و سیره زندگانی ائمه علیهم‌السلام قرار گیرد، صورت گرفته است. درباره دسته‌بندی منطقی صورت گرفته باید گفت که در اخبار یاد شده یا محور خبر

۱. شیوه تحقیق کیفی، ص ۲۰۱.

۲. طراحی تحقیقات اجتماعی، ص ۱۲.

۳. برای نمونه از به کارگیری شیوه‌های یاد شده در گونه‌شناسی، ر.ک: «بررسی انواع دین‌داری در بین دانشجویان دانشگاه تهران».

۴. مقصود از «گزاره تاریخی» عبارتی است که حوادث مهم گذشته انسانی را روایت می‌کند (در این باره، ر.ک: روش

پژوهش در تاریخ‌شناسی، ص ۵۹).

«شخصیت انسانی و زمینی» ائمه علیهم السلام است و یا محوریت آن با «شخصیت الهی و ماورایی» ایشان است.^۱ هریک از این دسته‌ها نیز خود به دو بخش قابل تقسیم است «اخباری که با محوریت ویژگی‌های انسانی امام علیه السلام در منابع درج گردیده یا کارکردی معرفتی دارد، بدین معنا که نمایان‌گر خدادهای زندگی ائمه علیهم السلام است و یا کارکردی الگویی دارد؛ بدین معنا که به عنوان سیره عملی امام، چه در تمامی حالات و یا در شرایطی خاص مطرح شده است. اخباری نیز که با محوریت ویژگی‌های الهی امام علیه السلام در منابع درج گردیده، در یک دسته بندی منطقی یا مربوط به فضایل و معجزات ذکر شده برای آنان است و یا غیر آن که شرح و مصادیق این موارد در ادامه توضیح داده می‌شود.

اما پیش از ورود به این توضیحات شایان ذکر است که با این دسته بندی پژوهش‌گران تاریخ علاوه بر آن که از ریزمحتوای آثار مورد نظر مطلع شده و با ساختار موضوعی منابع بیشتر آشنا می‌شوند، از اهداف، انگیزه‌ها و رویکرد مؤلفان نیز تا حدی مطلع می‌گردند. در ادامه به مصادیق مورد نظر در چهار گونه اصلی گزاره‌های تاریخ اهل بیت علیهم السلام در منابع مورد نظر اشاره می‌شود.

الف. اخباری که در برای اهداف کلامی و اعتقادی شیعه مورد استفاده قرار می‌گیرند. این اخبار یا با هدف اثبات یک باور ارائه می‌شود، یا در ضمن خود، باوری را درباره ائمه علیهم السلام به مخاطبان القا می‌کند یا در جریان آن امام علیه السلام خود به بیان و دفاع از باورهای شیعه می‌پردازند. در نوع اول می‌توان به اخباری چون جریان غدیر^۲ یا جانشینی امام علی علیه السلام در غزوه تبوک^۳ اشاره کرد. در نوع دیگر نیز می‌توان از اخباری یاد کرد که درون‌مایه آن علم به غیب^۴ و یا عصمت ایشان از خطا و گناه^۵ است. در ادامه از این دسته با عنوان «روایات کلامی» یاد می‌شود.

ب. اخباری که تنها جنبه گزارش رویداد تاریخی در آن دیده می‌شود و تنها به دنبال توصیف وقایع‌اند؛ برای نمونه می‌توان به اخباری اشاره کرد که در آن‌ها زمان ولادت و یا

۱. شایان ذکر است که تأکید بر واژه «محوریت» اشاره به این مبنای نویسندگان دارد که شخصیت برآمده از ویژگی‌های انسانی یا صفات خدادادی ائمه علیهم السلام قابل تفکیک از یک دیگر نیست؛ هر چند اخبار به میزان ارتباط با هریک از این ابعاد شخصیتی کارکرد متفاوتی به دنبال خواهد داشت.

۲. ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۲۸۹؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۹؛ الارشاد، ج ۱، ص ۱۷۰ - ۱۷۹.

۳. الارشاد، ج ۱، ص ۱۵۱ - ۱۵۶.

۴. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۲۵۸، ۲۷۲؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۰۴ - ۲۴۴؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۹۸.

۵. برای نمونه ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۲۰۳، ۴۵۹؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۲۲.

شهادت ائمه علیهم السلام بیان می‌شود،^۱ و یا شخصیت بستگان همچون مادران، همسران و فرزندان ایشان ذکر می‌شود،^۲ یا مکان سکونت و رفت و آمد ائمه علیهم السلام ارائه می‌شود.^۳ البته بخش مهمی از این گزارش‌ها نیز پرده‌هایی از وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر ائمه علیهم السلام را به تصویر می‌کشد. در ادامه، از این اخبار مطابق تعریفی که صورت گرفت با عنوان «روایات تاریخی صرف» یاد خواهد شد.

ج. اخباری که به دنبال نشان دادن سبک و سیره ائمه علیهم السلام و به عبارتی کنش‌ها و واکنش‌های ایشان در مواجهه با موضوعات گوناگون یا اشخاص و گروه‌های مختلف است؛ برای نمونه به نوع مقابله امام علیه السلام با حکومت و خلیفه عصر^۴ یا سازماندهی شیعیان برای مقابله با اقدامات دشمن پرداخته می‌شود^۵ و سیره سیاسی ائمه علیهم السلام را نشان می‌دهد و یا چگونگی روابط علمی ایشان با اصحاب و شاگردان‌شان،^۶ مواجهه‌شان با سران و پیروان فرق دیگر شیعه^۷ و سنی^۸ و یا تلاش‌های ایشان برای جذب اقشار مختلف جامعه طرح می‌شود^۹ و سیره فکری و فرهنگی ایشان را به نمایش می‌گذارد و از آن در ادامه با عنوان «روایات سیره» یاد می‌شود.

د. اخباری که در آن شخصیت فضایل و عظمت به منظور نشان دادن جایگاه ماورای انسانی ائمه علیهم السلام به نمایش گذاشته می‌شود. بیشترین گزاره‌ها معجزاتی را نشان می‌دهد که از سوی امام علیه السلام برای اثبات مقام‌شان به دیگران صورت گرفته است و یا برای جلوگیری از یک رویداد یا آسان نمودن یک اقدام امام علیه السلام از قدرت ماورای انسانی خود بهره می‌گیرد.^{۱۰} البته در بین این اخبار موارد قابل توجهی نیز دیده می‌شود که برای نشان دادن مقام و جایگاه ائمه علیهم السلام به برخی ویژگی‌های منحصر به فرد، اما انسانی آنان اشاره شده است؛ برای نمونه به بلند کردن در قلعه خیبر توسط امام علیه السلام^{۱۱} و یا ششم سیاسی و اجتماعی قوی امام علیه السلام در درک شرایط

۱. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۴۹۷؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۸؛ الارشاد، ج ۱، ص ۱۷ - ۲۵.
۲. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۴۵۲؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۴۱.
۳. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۴، ص ۴۳؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۸.
۴. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۴، ص ۵۵۳؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۴۱ - ۱۴۲؛ الارشاد، ج ۲، ص ۲۳۴ - ۲۳۵.
۵. برای نمونه، ر. ک: الارشاد، ج ۲، ص ۱۳، ۲۲۷.
۶. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۱۷۲ - ۱۷۴؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۹۴ - ۱۹۹.
۷. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۳۳۲؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۳۰۸ - ۳۰۹؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۸۷.
۸. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۲، ص ۶۵۷؛ ج ۵، ص ۲۴؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۳۸.
۹. برای نمونه، ر. ک: عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۹۲.
۱۰. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۲۵۴؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۰، ۹۶؛ الارشاد، ج ۱، ص ۳۴۶ - ۳۴۹.
۱۱. الارشاد، ج ۱، ص ۱۲۷.

عصر خود و دستورات شان در آن زمینه^۱ اشاره نمود. از این اخبار در ادامه با عنوان «روایات فضایل و معجزات» یاد می‌شود.

با جای دادن گزاره‌های تاریخی در ذیل موارد یاد شده، برخی اخبار باقی می‌ماند که جنسی متفاوت دارد. این موارد خود در چهار گونه قابل تقسیم است که می‌توان از آن‌ها به عنوان «گونه‌های فرعی» یاد کرد. گونه نخست، اخباری است که در آن موضوعات علمی پیش کشیده شده و مورد توجه، نظر و یا واکنش امام علیه السلام قرار می‌گیرد. گونه دیگر، مربوط به اخباری است که درباره چگونگی زیارت ائمه علیهم السلام است و در ضمن آن به کیفیت، ثواب و آثار زیارت ائمه علیهم السلام پرداخته شده است. در برخی موارد چگونگی زیارت یکی از ائمه علیهم السلام از امامی دیگر نقل می‌شود و گاه اخباری مربوط به زیارت امام علیه السلام زمان علیه السلام توسط برخی شیعیان روایت می‌شود. گونه سوم، اخباری است که به خواب و رویای ائمه علیهم السلام اختصاص دارد که یا در خبر، به توضیح آنچه در این رویا دیده شده، پرداخته می‌شود و یا بر تصمیم امام علیه السلام که پس از خواب و متأثر از آن گرفته شده، اشاره می‌شود. گونه پایانی اخباری هستند که به نحوی به پیش‌گویی رخدادها توسط ائمه علیهم السلام اختصاص دارد. بخش قابل توجهی از این اخبار مربوط به وقایع دوران غیبت یا عصر ظهور امام زمان علیه السلام است.

۲. بررسی آماری درون مایه‌ها

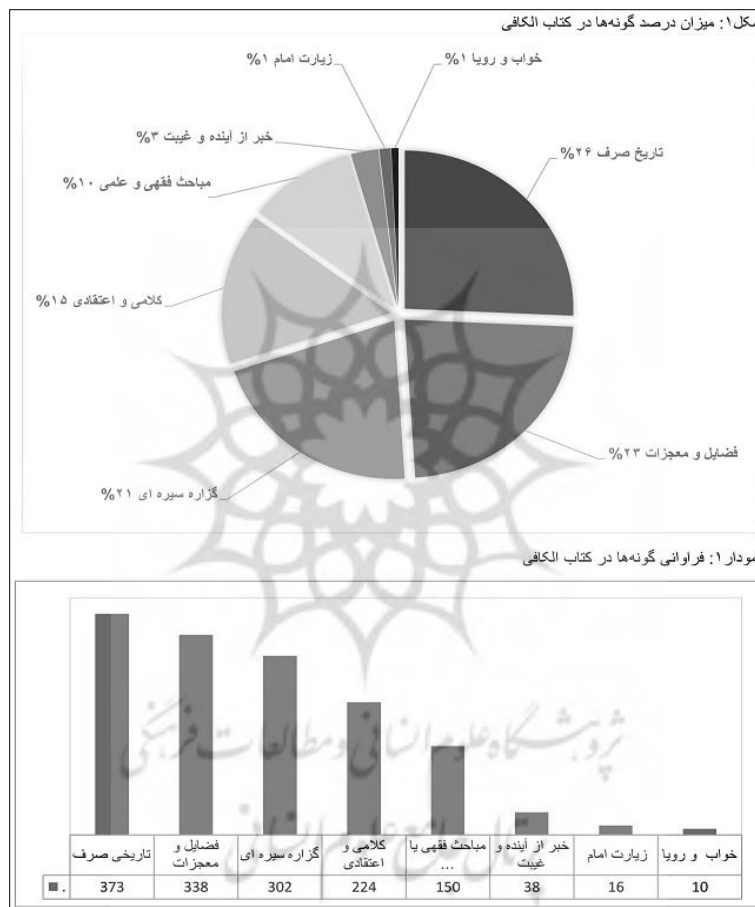
در ادامه نتایج بررسی آماری هشت گونه یاد شده در گزاره‌های تاریخی مربوط به ائمه علیهم السلام در سه کتاب مورد نظر ارائه می‌شود. شایان ذکر است که در برخی روایات این کتب، دویا چند مورد از گونه‌ها در کنار یکدیگر و در یک گزاره خبری قابل مشاهده است و از این جهت در شمارش هر یک از گونه‌ها مورد شمارش قرار گرفته است.

۲ - ۱. کتاب الکافی

در این اثر ۴۵۱ گونه گزاره تاریخی درباره ائمه علیهم السلام یافت شد که حجم قابل توجه آن به موضوعات فضایل و معجزات ائمه علیهم السلام با ۳۳۸ مورد و سپس مباحث کلامی با ۲۲۴ مورد اختصاص دارد. این موارد، هر یک به ترتیب، حدود ۲۳ و ۱۵ درصد و مجموعاً ۳۸ درصد از گونه‌ها را شامل می‌شود. اطلاعات تاریخی صرف با ۲۶ درصد و ۳۷۳ مورد و گزاره‌های مربوط به سیره ائمه علیهم السلام با ۳۰۲ مورد و ۲۱ درصد در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. ۱۵۰ مورد و ۱۰

۱. برای نمونه، رک: عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۶۳، ۲۱۸.

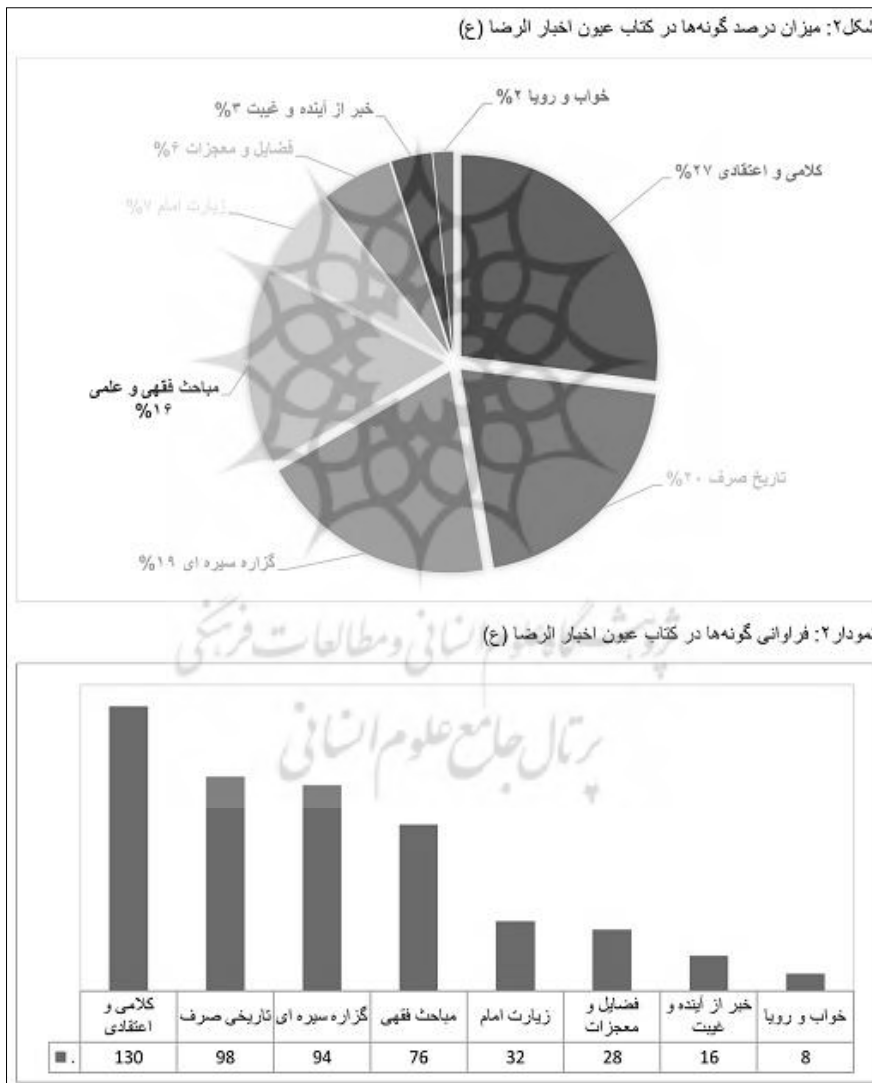
درصد از گزاره‌های تاریخی محتوای علمی و فقهی دارند و گونه‌های دیگر، اما با نسبت پایین‌تر در جایگاه بعد قرار می‌گیرند. در این بین، در ۳۸ مورد، یعنی ۳ درصد از کل گزاره‌های تاریخی، از آینده و رویدادهای عصر غیبت خبر داده می‌شود و در حدود ۱ درصد به هریک از موضوعات کیفیت زیارت ائمه علیهم‌السلام و مباحث علوم خواب و رؤیا اختصاص دارد.

۲-۲. کتاب عیون اخبار الرضا علیه‌السلام

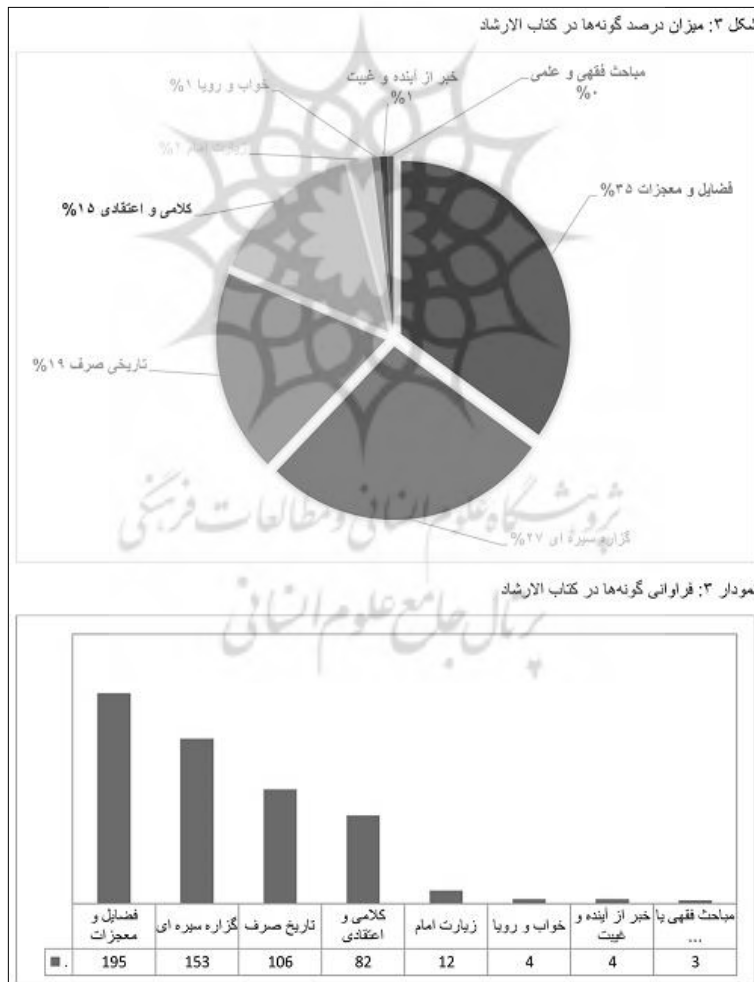
در این اثر از میان ۴۸۲ گونه شناسایی شده در میان گزاره‌های تاریخی مربوط به ائمه علیهم‌السلام، مباحث و موضوعات کلامی با ۱۳۰ مورد، بیشترین حجم و ۲۷ درصد از کل موارد را به خود اختصاص داده است. با این حال، گزاره‌های تاریخی صرف و موارد مربوط به سیره ائمه علیهم‌السلام با اختصاص ۹۸ و ۹۴ مورد به خود، هریک حدود ۲۰ درصد و سهم قابل توجهی از این گونه‌ها

دارند. موضوعات علمی دیگر نیز در کنار یکدیگر ۷۶ مورد، یعنی به حدود ۱۶ درصد از کل می‌رسد و سپس اخبار مربوط به زیارت ائمه اهل بیت و موارد مربوط به فضایل و معجزات ائمه اهل بیت با فاصله کمی در ۳۲ و ۲۸ مورد از گونه‌ها، هریک با حدود ۶ درصد از حجم کل گونه‌ها، دیده می‌شوند. در این کتاب تنها ۳ درصد، یعنی ۱۶ گزاره تاریخی به اخبار مربوط به آینده و کمتر از ۲ درصد، یعنی ۸ مورد نیز به گزارش آنچه در رؤیا و خواب اتفاق افتاده است، اختصاص دارد.

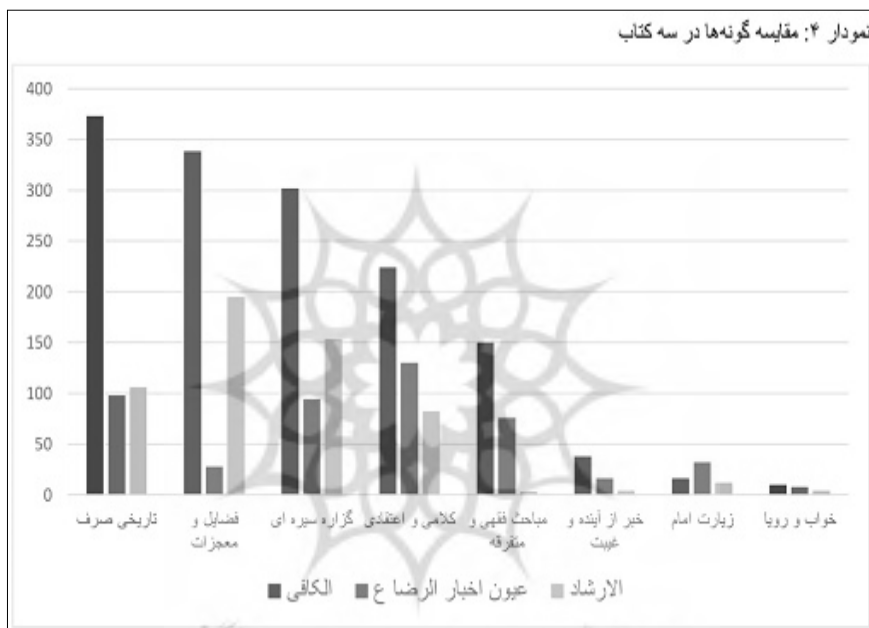
۲-۳. کتاب الارشاد

از میان ۵۵۹ گونه گزاره‌های تاریخی مربوط به ائمه - که در کتاب الارشاد شناسایی شدند - بیشترین تعداد را فضایل و معجزات ائمه علیهم‌السلام با ۱۹۵ مورد و بیش از یک سوم گونه‌ها به خود اختصاص داده است. سپس سبک و سیره زندگانی ائمه علیهم‌السلام با ۱۵۳ مورد، یعنی حدود ۲۷ درصد از کل گونه‌ها، رتبه بعدی را به خود اختصاص داده است. دو بخش گزارش‌های تاریخی صرف و اخباری که با اهداف کلامی ذکر شدند نیز به ترتیب با ۱۰۶ مورد و حدود ۱۹ درصد و ۸۲ مورد و حدود ۱۵ درصد در جایگاه بعد قرار دارند. اما گونه‌های دیگر، در کل، حدود ۴ درصد از مجموع گونه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند و به ترتیب در ۱۲، ۴، ۴ و ۳ مورد به اخبار مربوط به زیارت ائمه علیهم‌السلام، خواب و رؤیا، خبر از رویدادهای آینده و علوم دیگر چون فقه و طب پرداخته‌اند.

۳. نتایج گونه‌شناسی و بررسی‌های آماری

پس از انجام گونه‌شناسی و بررسی کمی گونه‌های شناسایی شده در کتب مورد نظر، فواید و نتایجی به دست می‌آید که برخی از این نتایج در آشنایی بیشتر با منابع یاد شده کمک کرده و سبب وسعت دید محققان می‌شود. برای روشن شدن بخش‌هایی از نتایج پیش از ورود به بحث، نموداری تطبیقی از آمار سه کتاب ارائه می‌شود.

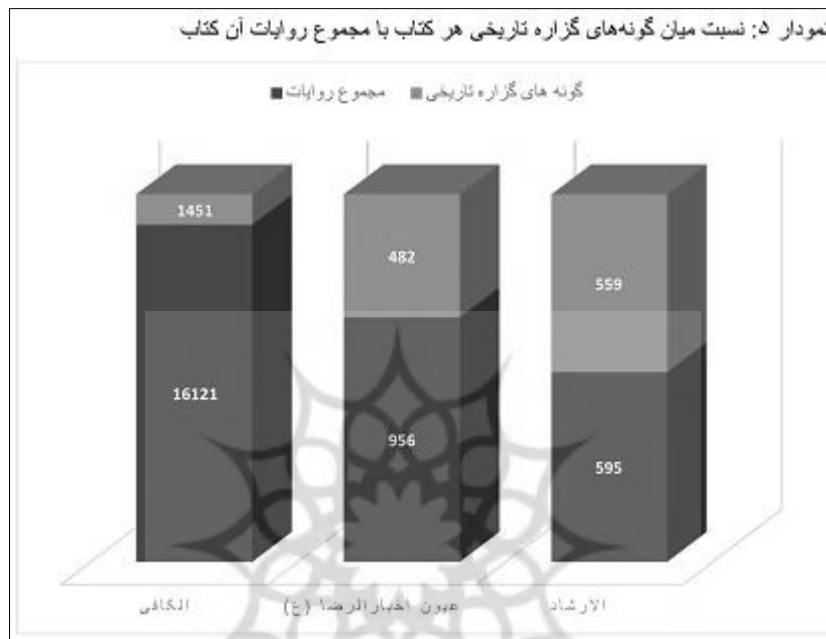

۳-۱. نتیجه بررسی تطبیقی آثار مورد نظر

۳-۱-۱. تفاوت در میزان درج گونه‌های گزاره تاریخی در منابع

کتب مورد بررسی، بخشی از مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه است و به خاطر انگیزه و اهدافی که نویسندگان این مجموعه دنبال می‌کردند، نمی‌توان انتظار داشت که تنها به رویدادهای تاریخی صرف بپردازند. با این حال، مقایسه نسبت آمار وجود گونه‌های گزاره‌های تاریخی در هر کتاب نسبت به تمام اخبار آن نشان می‌دهد که دو کتاب الارشاد و عیون از مضامین تاریخی‌تری نسبت به کتاب الکافی برخوردارند و می‌توان اطمینان یافت که مهم‌ترین انگیزه نویسندگان آن‌ها ثبت رویدادهای مربوط به تاریخ ائمه اطهار بوده است؛ زیرا در

کتاب الکافی به نسبت حجم کلی کتاب و روایات، گونه‌های گزاره‌های تاریخی بسیار کم تعداد هستند، اما در دو کتاب دیگر، نسبت این گونه‌ها با کل اثر بسیار زیاد و غالب بر گزاره‌های غیرتاریخی هستند. این نسبت را می‌توان به خوبی در نمودار زیر مشاهده کرد.

۳-۱-۲. هماهنگی رویکرد کلی مؤلفان آثار مورد نظر در بهره‌گیری از گونه‌ها

به طور طبیعی و بنا بر نیاز شیعیان، بسیاری از گزاره‌های تاریخی ارائه شده در این دوره ماهیتی کلامی داشته است؛ بدین معنا که نقل رویداد تاریخی صرفاً با اهدافی چون تثبیت باورهای امامیان و یا مقابله با تحریف‌های دشمنان امامیه ارائه شده است که از آن جمله می‌توان به نقل قضایای غدیر خم و یا گزاره‌هایی در تعیین جانشین امامی پس از امام دیگر یاد کرد. مقایسه این اخبار در سه کتاب مورد نظر نشان می‌دهد که شیخ کلینی و شیخ مفید تقریباً به یک اندازه و ۱۵ درصد از گزاره‌های تاریخی خود را با انگیزه و مضامینی کلامی ذکر کرده‌اند، اما شیخ صدوق حدود ۲۷ درصد از اخبار خود را به این مباحث اختصاص داده است. این مقایسه آمار قابل پیش‌بینی را درباره شیخ صدوق، که یکی از بزرگ‌ترین متکلمان شیعه است و شیخ کلینی - که انگیزه اصلی وی نقل احادیث است - نمایان می‌سازد؛ اما پرسشی را، برای نمونه، پیش روی ما قرار می‌دهد و آن، این‌که چرا با آن‌که شیخ مفید به

عنوان یک متکلم بزرگ شناخته می‌شود، در ارائه اخبار گذشته، بیش از آن‌که به گزاره‌های کلامی بپردازد، اطلاعات تاریخی صرف را ارائه می‌دهد؟
 دقت و بررسی دقیق ترآمارها نشان می‌دهد که شیخ مفید نیز اهداف کلامی را بیشتر مورد نظر داشته است. این موضوع با در نظر گرفتن اخبار مربوط به معجزات ائمه علیهم‌السلام روشن می‌شود. اخبار مربوط به معجزات و قدرت‌های خدادادی ائمه علیهم‌السلام هرچند به طور مستقیم به مباحث کلامی نپرداخته است، اما به طور غیرمستقیم مقصودی جز نشان دادن مقام ائمه علیهم‌السلام ندارد و صحت این رویدادها می‌تواند اثبات کننده امامت ائمه علیهم‌السلام و ویژگی‌هایی چون علم ماورایی برای آنان باشد. اخبار کلامی و معجزات در اثر شیخ مفید حدود ۵۰ درصد از گزاره‌های تاریخی را شامل می‌شود. این در حالی است که این آمار در کتاب عیون اخبار الرضا علیه‌السلام ۳۳ درصد و در کتاب الکافی ۳۸ درصد است.

۳-۱-۳. تفاوت رویکرد مؤلفان آثار مورد نظر در به کارگیری فضایل و معجزات

باید توجه داشت که مقایسه میزان پرداختن به معجزات و قدرت‌های ماورایی ائمه علیهم‌السلام در سه کتاب نتیجه‌ای معنادار به دنبال دارد. در دو کتاب الکافی و الارشاد آمار این گونه به ترتیب به ۲۳ و ۳۵ درصد می‌رسد، اما در کتاب عیون تنها ۶ درصد به معجزات اختصاص دارد. بنابراین می‌توان به این نتیجه رسید که شیخ صدوق به معجزات ائمه علیهم‌السلام نگاهی متفاوت داشته است و برای آن در تاریخ‌نگاری اهمیت کمتری قایل بوده است. جالب است که مقایسه درصد معجزات و اخبار کلامی در اثر شیخ صدوق نیز نشان می‌دهد که شیخ صدوق برای تبیین مباحث کلامی کمتر از یک پنجم را به طرح معجزات و فضائل اختصاص داده است. در مقابل، میزان نقل معجزات در کتاب الکافی ۱/۵ برابر و در کتاب الارشاد بیش از دو برابر گزاره‌های تاریخی کلامی است. در اینجا این پرسش خودنمایی می‌کند که چرا شیخ مفید، با آن‌که از برجستگان مدرسه بغداد و دارای منش و روش عقلانی است، در کار خود تا این اندازه به معجزات و فضایل بها داده است؟

برای یافتن پاسخ باید به محتوای این گونه روایات در کتب یاد شده مراجعه نمود. بررسی‌ها نشان می‌دهد که اخبار نقل شده در کتاب الارشاد بیشتر متوجه ویژگی‌هایی چون علم و عصمت ائمه علیهم‌السلام است که با مبانی عقلی و نقلی توسط شیخ مفید نیز مورد توجه قرار گرفته است و یا به عنوان نوعی فضیلت ملموس برای همگان ذکر شده است؛ برای نمونه درباره امام علی علیه‌السلام در موارد متعدد نشانه‌هایی از شجاعت و شهادت آن حضرت را در

میدان‌های نبرد یا در مواقع دفاع از پیامبر ﷺ بیان می‌کند.^۱ در مقابل، بسیاری از معجزات نقل شده در دو کتاب دیگر به مباحثی مربوط می‌شود که نوعی قدرت در تغییر قوانین خلقت را نشان می‌دهد.^۲ این موضوع بیش از هر چیز نشان از بینش شیخ کلینی و شیخ صدوق درباره نقل اخبار و غلبه رویکرد حدیثی این دو عالم بزرگ در پذیرش و نقل اخبار دارد. بنابراین، تاریخ‌ورزان نباید در مواجهه با معجزات منسوب به ائمه علیهم‌السلام در این کتب و ارزیابی آن‌ها یکسان عمل کنند.

۳- ۱- ۴. روند رو به رشد رویکرد تاریخی در آثار مورد نظر

از جمله موضوعاتی که به طور مساوی در تمامی کتب بدان پرداخته شده است، مباحث تاریخی صرف است؛ برای نمونه اطلاعات درباره تاریخ ولادت و شهادت ائمه علیهم‌السلام، نسب یا محل دفن ایشان در تمامی کتب به طور یکسان مورد توجه قرار گرفته است و حدود ۲۰ تا ۲۵ درصد از گزاره‌های تاریخی را به خود اختصاص داده است. در مقابل، گاه مباحثی به صورت موردی و تخصصی در برخی کتب مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه میزان روایات مربوط به زیارت ائمه علیهم‌السلام در کتاب عیون حدوداً سه برابر کتب دیگر است. این بدان دلیل است که این کتاب اخبار مربوط به امام رضا علیه‌السلام را در فصول مختلف جمع‌آوری کرده و به مناسبت فصلی وسیع را به اخبار و آداب زیارت آن امام اختصاص داده است.

با توجه به آمار به دست آمده می‌توان گفت گذران زمان تأثیر قابل توجهی در ساختار موضوعی گزاره‌های تاریخی در مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه داشته است؛ برای نمونه درباره اخباری که از آینده و دوران غیبت امام زمان علیه‌السلام خبر می‌دهد، مشاهده می‌شود که نویسندگانی که از جهت زمان حیات خود نزدیک‌تر به دوران غیبت بوده‌اند، اخبار بیشتری را در این باره نقل نموده‌اند. این اخبار از ۳۸ مورد در کتاب الکافی به ۱۵ مورد در کتاب عیون و ۴ مورد در کتاب الارشاد کاهش یافته است. در مقابل، تعداد اخبار مربوط به سیره و رفتار ائمه علیهم‌السلام با دور شدن از زمان غیبت افزایش یافته است و در کتاب الارشاد با نسبت قابل توجهی افزایش یافته است. شناسایی بستروشرایط شیعیان در دوره‌های مختلف نیز تا اندازه زیادی مؤید آن است که برداشت فوق از آمار یاد شده صحیح است و در هر دوره مطابق نیازهای زمانه اخبار جمع‌آوری، گزینش و ارائه می‌شده است.

۱. برای نمونه، ر.ک: الارشاد، ج ۱، ص ۳۳-۱۹۱.

۲. برای نمونه، ر.ک: الکافی، ج ۱، ص ۲۲۷، ۲۳۷؛ عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۱، ص ۱۹۲.

۳ - ۲. نتیجه به کارگیری بررسی ها در تحلیل منابع تاریخ ائمه:

۳ - ۲ - ۱. تفاوت ماهوی منابع تاریخ نگاری روایی و تاریخ نگاری عمومی مسلمانان

یکی از موضوعاتی که در بررسی منابع تاریخ ائمه علیهم السلام مورد توجه محققان قرار گرفته است، رابطه اخبار این منابع تاریخ نگاری روایی امامیه با عموم منابع تاریخی مسلمانان است. گونه شناسی و بررسی کمی انجام شده تأیید می کند که نگارش کتب مورد نظر را می توان نمایی از پاسخ گویی به نیازمندی های امامیه با تأکید بر نیازهای عصر تألیف دانست. باید یادآور شد که امام حسن عسکری علیه السلام (م ۲۶۰ق)، در حالی از دنیا رفتند که جانشین شان برای توده مردم مشخص نبود. این مسئله دو پیامد مهم را به دنبال داشت: نخست، آن که جامعه شیعی، دچار اختلافات داخلی بی سابقه شد^۱ و گروه های فکری قدرت مندی به مقابله با امامیه پرداختند.^۲ از طرفی تحیر فکری و عملی در بین امامیه موج می زد و سؤالاتی مانند چرایی و چگونگی غیبت و چیستی وظایف منتظران در اذهان وجود داشت.^۳ این جا بود که علمای امامیه ظهور و بروز ویژه ای از خود نشان دادند و ثبت و ترویج اخبار اهل بیت علیهم السلام را در اولویت کار خود قرار دادند تا به نیاز امامی مذهبانی مبنی بر چگونگی حیات فکری و عملی پاسخ دهند. اما این اقدام حیات بخش پیامدهایی نیز به دنبال داشت. تمرکز بر حلّ نیاز عمومی سبب شد تا گونه های کلامی و سیره ای بخش عمده منابع را به خود اختصاص دهند. در مقابل، با مراجعه به عموم منابع تاریخی نگاشته شده توسط مسلمانان مشاهده می شود که اخبار سیاسی محور اصلی نقل رخدادها قرار گرفته است. در این منابع نویسنده گرایش های خود را تا این اندازه و به گستردگی منابع تاریخ نگاری روایی در گزارش اخبار دخالت نمی دهد و تلاش می کند تا همه زوایای موجود رخداد را - که البته ارتباط با حکومت و جامعه دارد - به تصویر بکشد.

شایان ذکر است که این تفاوت سبب می شود تا محققان در بهره گیری از منابع دقت نظر بیشتری داشته باشند؛ زیرا به سبب وجود انگیزه های یاد شده برای نمونه بخش قابل توجهی از اخبار غالبان - که دارای محتوای به ظاهر مفیدی بود - مورد قبول قرار گرفت و نقل شد.^۴

۱. فرق الشیعه، ص ۱۱۲، ۹۶.

۲. برای نمونه درباره موضوعات ردیه نویسی بر ضد شیعیان و پاسخ گویی علمای شیعه، ر. ک: کمال الدین و تمام النعمه، مقدمه کتاب.

۳. دوره شکل گیری تشیع دوازده امامی، ص ۱۰۹.

۴. درباره رسوخ اندیشه های غالبانه در برخی کتب حدیثی، ر. ک: دروس فی وضع الحدیث، ص ۷۴، ۶۸.

۳ - ۲ - ۲. امکان و ضرورت سطح‌بندی منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه

بررسی آمارهای ارائه شده از محتوای گزاره‌های تاریخی کتب مورد نظر و با در نظر گرفتن شباهت‌ها و اختلافات آمارها می‌توان آثار یاد شده را با درون‌مایه واحد و البته با تفاوت بسیار سطحی، مورد توجه قرار داد. برای طرح درون‌مایه این کتب باید آن‌ها را آثاری دانست که «(۱) تاریخ زندگانی ائمه علیهم‌السلام را در پایه اطلاعات صرف تاریخی درباره خود ایشان و یا شخصیت‌ها و شرایط زمانه آنان بنا نهاده‌اند و برای (۲) تبیین شخصیت انسانی و البته دارای علم ویژه و عصمت‌شان، (۳) بر ذکر اخباری از زندگی آنان که می‌تواند موجب افزایش باور شیعیان امامی به ایشان شود و با هجمه‌های کلامی و شبهات دشمنان امامیه مقابله کند، تأکید نموده‌اند. (۴) همچنین برای شناساندن مقام والای ائمه نزد شیعیان، ذکر فضایل و به ندرت، طرح معجزات مربوط به تغییر در قوانین طبیعی عالم را ضروری دانسته‌اند. (۵) نویسندگان این آثار هیچ‌گاه از کنار روایات مربوط به سیره و رفتار ائمه علیهم‌السلام بی تفاوت عبور نکرده و با اختصاص حجم قابل توجهی از کار خود به این بخش همواره ائمه علیهم‌السلام را به عنوان یک الگو و مقتدا معرفی نموده‌اند. (۶) در این آثار هیچ تکیه‌ای بر نقل مباحثی که عقل به راحتی به پذیرش آن تن نمی‌دهد، همچون خواب‌راویان یا شخصیت‌های موجود در خبر و یا پیش‌گویی‌های بی‌حد و حصر، نشده است». این درون‌مایه، زمانی اهمیت بیشتری می‌یابد که در کنار برخی دیگر از آثار مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه قرار گیرد.

کافی است درون‌مایه این آثار به طور موردی با درون‌مایه کتبی چون دلائل الامامه، عیون المعجزات، هدایة الکبری و حتی در مرحله بعد با آثاری چون بصائر الدرجات مقایسه شود. در برخی از آثار ذکر شده با نگاهی اجمالی به بخش‌های مختلف کتاب و فهرست موضوعی اخبار آن می‌توان دریافت که تقریباً درون‌مایه‌ای عکس نسبت به سه کتاب الکافی، عیون و الارشاد در گزاره‌های تاریخی آن‌ها وجود دارد. معرفی ائمه علیهم‌السلام به عنوان شخصیت‌های ماورایی و کم‌توجهی غالب و گاه پوشاندن شخصیت انسانی آنان، تمرکز بر معجزاتی که به تغییر در قوانین عالم خلقت منجر می‌شود و مباحثی که گاه دامنه‌ای یکسان با باورهای برخی گروه‌های غالی دارد، توجه بسیار به باورهای نهادینه شده در بین شیعیان در دوره تدوین اثر و ویژگی‌هایی این چنین سبب می‌شود تا درون‌مایه و به دنبال آن مضمون این آثار در فاصله زیادی نسبت به کتب عالمان و شیوخ بزرگ یاد شده قرار گیرد.^۱

۱. با آن‌که بررسی آماری محتوای این کتب، نوشته‌ای مستقل می‌طلبد، اما سخن یاد شده با مراجعه اجمالی به فهرست موضوعات این کتب غیر قابل انکار است.

شواهد بسیاری به عنوان مؤید این نظر قابل ذکر است؛ برای نمونه کافی است به میزان بهره‌گیری منابع یاد شده با دو مضمون متفاوت از یکدیگر توجه نمود؛ در حالی که عموم تاریخ‌نگاری‌های مشهور و مقبول نزد فقهای امامیه متأثر از سه اثر مورد بررسی در تحقیق حاضر است، مشاهده می‌شود که منابعی که از آن‌ها به عنوان آثار سطح دو و سه سخن گفته شد، از این محتوا و گزاره‌های تاریخی این آثار بسیار کم بهره برده‌اند. همچنین، با تأکید بر تفاوت موجود در منابع سطح ۱، مشاهده می‌شود که در کتب الکافی، عیون و الارشاد تأثیرپذیری غالبی از منابعی چون بصائر الدرجات وجود ندارد و حتی اگر از اخباری بهره گرفته شده است، این اخبار ضربه به هسته مرکزی و خمیرمایه اصلی اثر نمی‌زند.

۳ - ۲ - ۳. ارزش و جایگاه والای تاریخ‌نگاری امامیه درباره ائمه

در بخش دیگری از مقاله گذشت که منابع بررسی شده در نوشته حاضر به عنوان منابع قابل قبول و معتدل نسبت به سطوح دیگر منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه است. از سوی دیگر، بررسی‌ها نشان می‌دهد که در فراز و فرود تدوین آثار درباره اهل بیت، منابع نگاشته شده توسط مشایخ بزرگ شیعه به عنوان پایه و اساس آن‌ها مورد توجه قرار گرفته است. به عبارت دیگر، وزن علمی آثار سه شخصیت بزرگ شیعه سبب شد تا مدتی آثار تدوین شده درباره تاریخ و سیره امامان، به رغم برخی نوآوری‌ها و بهره‌گیری از آثار قرون نخستین، از جهت روشی و محتوایی تحت تأثیر منابع ذکر شده و پیش‌نویسندگان آن‌ها باشند؛ برای نمونه کتاب روضة الواعظین نوشته فتال نیشابوری (م ۵۰۸ق) که در سی مجلس به زندگانی چهارده معصوم پرداخته است، در بخش‌های مختلف از مشایخ بزرگ شیعه نام برده، اخبار آنان را نقل کرده^۱ و یا اخباری در جهت نگرش آنان ذکر کرده است.^۲ اثر مهم دیگر در این دوره که می‌توان چنین تأثیری را در آن مشاهده نمود، کتاب اعلام الوری نوشته فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ق) است که بخش مهمی از اخبار چهارده معصوم را پوشش داده است.^۳ این تأثیر را باید بخشی از موفقیت مشایخ یاد شده در تثبیت گفتمان تشیع در عصر غیبت و ارائه آثاری جامع در جهت رفع نیاز شیعیان دانست.

بنابراین یکی از برآیندهای مهم گونه‌شناسی کتب یاد شده آن است که پایه و اساس

۱. روضة الواعظین، ج ۱، ص ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۶، ۲۷۸ و...

۲. همان، ج ۱، ص ۵۴، ۵۹، ۷۵، ۷۶، ۲۰۴، ۲۱۵، ۲۳۸ و...

۳. اعلام الوری، ص ۲۱، ۲۴، ۳۸، ۶۵ و...

نگارش منابع تاریخی درباره ائمه علیهم‌السلام به دلیل توجه کافی به مضامین و آموزه‌های مورد نیاز شیعه و دوری از رویکرد افراطی در ذکر فضایل و معجزات، بنایی محکم و قابل دفاع را به وجود آورده است.^۱ در این زمینه می‌توان از بررسی‌های کمی به مقابله با شبهاتی پرداخت که تلاش دارند تا منابع روایی شیعه را منابعی قلمداد کنند که بیشتر به دنبال نشان دادن چهره‌ای خیالی و ماورای تاریخی از پیشوایان امامیه است.

نتیجه

بررسی‌ها نشان داد که می‌توان از چگونگی‌گزینش اخبار توسط مؤلفان و میزان به کارگیری گونه‌های مختلف در منابع، به برخی اهداف و انگیزه‌های مؤلفان و شرایط عصر آنان دست یافت. همچنان که امکان تسلط بیشتری روی ساختار و درون‌مایه منابع تاریخ ائمه علیهم‌السلام وجود دارد و البته برای محققان ضروری است تا در ارزیابی اخبار یا بهره‌گیری از آن‌ها در هر یک از منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه، راهبردی ویژه را مد نظر قرار دهند. گزاره‌های تاریخی مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه به طور کلی در چهار گونه اصلی «روایات کلامی»، «روایات تاریخی صرف»، «روایات سیره» و «روایات فضائل و معجزات» و چهار گونه فرعی «علمی و فقهی»، «آداب زیارات ائمه علیهم‌السلام»، «خواب و رویا» و «پیش‌گویی رخدادها» قابل مشاهده است و بررسی‌های آماری در سه اثر الکافی، عیون اخبار الرضا علیه‌السلام و الارشاد، به عنوان پرکاربردترین و مقبول‌ترین آثار مجموعه تاریخ‌نگاری روایی، این فرضیه را تأیید نمود که «به رغم اختلاف رویکرد نویسندگان و به تبع آن، تفاوت گونه‌های محتوایی در این آثار - که می‌تواند در چگونگی ارزیابی و استفاده از اخبار در این منابع موثر باشد - نسبت نزدیکی میان محتوای این سه اثر از جهت توجه به نیاز شیعیان وجود دارد و گویا می‌توان آن‌ها را در یک متد و برای یک هدف تلقی نمود».

همچنین بررسی‌ها نشان داد که طرح مباحث تاریخ و سیره نسبت به مباحث کلامی و فضایی در گذر زمان، روندی رو به رشد داشته است. تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری در منابع تاریخ ائمه علیهم‌السلام، به ویژه منابع مورد بررسی با عموم منابع تاریخی نگاه‌شده شده توسط مسلمانان درباره ائمه علیهم‌السلام، از حیث درون‌مایه تفاوت جدی دارد. بررسی‌ها نشان داد که

۱. شایان ذکر است که عبارات این‌چنین در مقاله به معنای زیر سوال بردن منابعی با موضوع نقل معجزات ائمه علیهم‌السلام نیست و باید توجه داشت که آنان از اساس رسالتی دیگر را دنبال کرده‌اند.

سطح‌بندی منابع در مجموعه تاریخ‌نگاری روایی، البته با در نظر گرفتن برخی مطالعات درباره منابعی که در تحقیق حاضر بدان‌ها پرداخته نشده، نه تنها ممکن است، بلکه برای در دست گرفتن راهبردی ویژه در ارزیابی و بهره‌گیری از آثار هر یک از منابع ضرورت دارد. باید یادآور شد که منابع بررسی شده در نوشته حاضر، اساس و بنیان دیگر نوشته‌های تاریخی درباره ائمه علیهم‌السلام در دوره‌های بعد قرار گرفته و از این جهت تاریخ‌نگاری امامیه درباره ائمه علیهم‌السلام در ابعاد گوناگون قابل دفاع خواهد بود؛ اما این موضوع سبب نمی‌شود که از ارزیابی یک روایت نیز چشم پوشی شود؛ ضمن آن‌که نتایج یاد شده و ده‌ها برداشت دیگر از این گونه بررسی‌های کمی و گونه‌شناسانه نشان از اهمیت و سودمندی به کارگیری این شیوه درباره تمامی منابع دارد.

کتابنامه

- الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان عکبری، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- اعلام الوری باعلام الهدی، فضل بن حسن طبرسی، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۳۷۶ش.
- بصائر الدرجات، محمد بن حسن صفار، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.
- تأملاتی در علم تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی، حسن حضرتی، تهران: پژوهشگاه تاریخ اسلام، ۱۳۹۲ش.
- دروس فی وضع الحدیث، ناصر رفیعی، قم: جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۸۸ش.
- دلایل الامامه، محمد بن جریر طبری شیعی (منسوب)، قم: نشر بعثت، بی‌تا.
- دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی، آندره جی نیومن، قم: مؤسسه شیعه‌شناسی، ۱۳۸۶ش.
- روضه الواعظین، محمد بن حسن بن علی فتال نیشابوری، قم: منشورات شریف رضی، بی‌تا.
- شیخ مفید و تاریخ‌نگاری اسلامی، قاسم خانجانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲ش.
- شیوه تحقیق کیفی، خدیجه سفیری، تهران: انتشارات پیام پویا، ۱۳۷۸ش.
- طراحی تحقیقات اجتماعی، نورمن بیلی، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نشر نی، ۱۳۸۹.
- عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، شیخ صدوق محمد بن علی بابویه قمی، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ش.

- عیون المعجزات، حسین بن عبدالوهاب، قم: منشورات رضی، بی تا.
- فرق الشیعه، حسن بن موسی نوبختی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴ ش.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران: اسلامیه، ۱۳۶۲ ش.
- کمال الدین و تمام النعمه، شیخ صدوق محمد بن علی بابویه قمی، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: جامعه المدرسین، بی تا.
- من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق محمد بن علی بابویه قمی، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه المدرسین، ۱۴۰۴ ق.
- الهدایه الكبرى، حسین بن حمدان خصیبی، تهران: مؤسسه بلاغ، ۱۳۶۵ ش.
- «ارزیابی تاریخ نگاری شیخ صدوق در کتاب عیون اخبار الرضا (علیه السلام)»، روح الله توحیدی نیا، قم: دفاع شده در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴ ش.
- «اصول شناخت و روش تحقیق (با تکیه بر مطالعات تاریخی)»، علی رضا علی احمدی و وفا غفاریان، فصلنامه علوم انسانی، ۱۳۸۲ ش، ۴۶ و ۴۷.
- «بایسته های هم گرایی ژرف نگر در باب تاریخ نگاری روایی امامیه»، روح الله توحیدی نیا، فصلنامه تاریخ اسلام، ۱۳۹۸ ش، شماره ۷۶.
- «بررسی انواع دینداری در بین دانشجویان دانشگاه تهران»، رامین حبیب زاده، تهران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۴ ش.
- «بررسی تحلیلی تاریخ نگاری روایی امامیه تا نیمه قرن پنجم»، روح الله توحیدی نیا، نعمت الله صفری فروشانی، فصلنامه تاریخ اسلام، ۱۳۹۴ ش، شماره ۶۴.
- «تاریخ کمی»، فرانسوا فوره، ترجمه: مجتبی فاضلی، مجموعه مقالات تاریخ و همکاری های میان رشته ای، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۵ ش.
- «کلیومتریک (بهره گیری از دانش آمار در تاریخ)»، مریم شیپوری، مجموعه مقالات تاریخ و همکاری های میان رشته ای، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۲ ش.
- «نقش شیعیان در تدوین منابع تاریخ و سیره امامان اهل بیت (علیهم السلام) (نظریه فرایند منطقی و جامع شکل گیری منابع تاریخ و سیره امامان (علیهم السلام))»، روح الله توحیدی نیا، مجموعه مقالات برگزیده کنگره بین المللی نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی، ۱۳۹۷ ش.